

Gondolat Zsebkönyvek

Zsoldos Benő

A játékkártya és története

Gondolat · Budapest 1980

A kártya Magyarországon	104
A magyar Tell-kártya története	114
Hogyan készül a kártya?	119
Kártyakifejezések	121
Magyarországi kártyafestők és ismert kártyáik (XVIII. és XIX. század)	123
Irodalom	128

Előszó

A játék mint szórakozási forma, egyidős az emberiséggel. A homo ludens mindenkor megtalálta az eszközt és a módot, hogy szórakozzék és játékos kedvét kielégítse. A társasjáték és a lényegét képező versengés mint társadalmi jelenség, végig húzódik az emberiség történetén. Az egyik legrégebbi társasjáték, a kártyajáték annyira népszerűvé vált, hogy része lett társas életünknek. Keletkezése, kialakulása tisztázatlan, századokra visszamenően alig maradtak fenn róla hitelt érdemlő feljegyzések. A legkorábbi forrás egy, a XVII. századból származó kínai enciklopédia, amely szerint a mai kártyajátékhoz hasonló játék már 1120-ban ismert volt Kínában.

A manapság megszokott és elterjedt kártya csak egy a számtalan változat közül, amely szerte a világon megjelent. Sok évszázad telt el attól az időtől, amikor a kézzel festett kártya csak a főurak szórakozása volt, napjainkig, amikor a gyárak milliósámra ontják és teszik mindenki számára hozzáférhetővé a kártyákat. A kártyának hosszú és változatos története van, amely az általános művelődéstörténet része. A tarka kártyalapok mindenkor követték a kor ízlését, divatját, szokásait, sőt rajtuk a történelem nagy eseményei is tükröződnek. Nem érdektelen a kártyázásnak mint kultúrtörténeti jelenségnek az egyes társadalmakra való hatása sem.

Ez a kötet a kártyával és annak történetével foglalkozik. Rendszerbe foglalva ismerteti és képekben bemutatja a múlt századok és a jelenkor kártyaféleségeit, amelyek az emberek játékos kedvét szolgálták, vagy az ismeretterjesztés, a reklám, a propaganda szolgálatában álltak.

A könyv kalauz kíván lenni a játékkártya gazdag világában.

1. tábla.
XV. századi trionfi, mai nevén tarokk egyik lapja, a Világ. Festette Antonio Cicognara, Cremona, 1480 táján (17,5 × 87 mm). (Faksimile. Eredeti: Accademia Carrara, Bergamo.)

Mióta kártyáznak az emberek?

A kártya messze múltba vesző eredetéről a kultúrtörténészek különféle elméleteket állítottak fel. Ezek szerint a kártyajáték szülőhazája Kína, Korea vagy India lehetett. Alapos érvek szólnak amellett, hogy a kártya eredetét Kelet nagy területeinek érintkezési pontjain, a Tarim-medence és a Góbi-sivatag peremén, az indiai, a perzsa, a mohamedán és a kínai kultúrák találkozásánál kell keresni.

A szerencsejátékot kedvelő kínaiak eredetileg papírpénzeikkel folytattak kártyaszerű játékot. A pénz elrongyolódása miatt később keskeny papírlapokra festették a pénz megkülönböztető jegyeit, s azokkal játszottak. Így alakulhatott ki a mai kártyalap őse, amely nem valamiféle feltalálás, hanem hosszú fejlődési folyamat eredménye. A feljegyzések szerint a XII. században Hui Tsung kínai császár – aki kiváló festő is volt – hasonló játékot készített unatkozó udvarhölgyei részére. Ettől az időtől számíthatjuk a kártya elterjedését, mert ebben a korban Kínában már ismerték a fadúcról való sokszorosítást.

Vannak, akik Indiában vélik felfedezni a kártya szülőhazáját, ahol a vallási szertartásokhoz vallásos tárgyú képeket és szimbólumokat ábrázoló lapokat használtak.

A játékszenvedély és szerencsejátékok kedvelése kétség kívül nagy előmozdítója volt a kártya elterjedésének. Zarándokok, vándorkereskedők szórakoztak vele hosszú útjaikon, így vitték magukkal távoli vidékekre. Kínai kereskedők révén eljutott a peking–szamarkandi nagy „selyemúton” Turkesztánba, onnan Perzsián át Szíriába, majd Palesztinába. Mindez hosszan tartó folyamat volt, mert akkoriban csak gyalog, lovakkal vagy teveháton közlekedtek.

A XIII. századi kereszties hadjáratok idején a különböző országok keresztesei a Szentföldről hozhatták be a kártyát

Európába. Spanyolországba valószínűleg a hódító mórok útján került, akik Spanyolország déli részét a XV. század végéig birtokukban tartották.

A kártya a XIV. században több helyen is megjelent Európában. Az a szerep, amelyet Velence e században betöltött, Itália elsőbbségét támasztja alá, mert Velence kikötőjében fordult meg a legtöbb utazó és kereskedő, hajósaik sokféle árut hoztak magukkal távoli országokból. Egy XV. századból származó olasz kézirat szerint az itáliai Viterbóba 1379-ben vittek be egy játszma kártyát a szaracénok országából. Egy 1384-ből való nürnbergi kézirat pedig arról tesz említést, hogy az „új játék” gyorsan terjed. Természetesen feltehető, hogy a kártya és vele együtt a kártyajáték már korábban is felbukkanhatott valahol Európában, erről azonban hiteles adatok nincsenek.

A XIV. században Franciaországban is ismerték a kártyát. Ezt tanúsítja VI. Károly házi kincstárnokának fennmaradt számlakönyve, amelyben egy 1392. évi bejegyzés szerint „adott Jacquesmin Gringonneur festőnek három játszma kártyáért urunk Királyunk nevében 56 párisi sol”.

Angliában a XV. században már volt kártyaipar. Védelmére IV. Edward 1463-ban parlamenti határozattal megtiltotta a külföldi eredetű kártyák bevitelét.

Hazánkba valószínűleg a XV. században, a nagy reneszánsz uralkodó, Mátyás idejében hozták be először kártyát az Itáliából behívott művészek, építészek és iparosok.

A XVI. századi spanyol konkvisztádorok útján eljutott a kártya Észak-Amerikába is. Ennek nyomai az indiánok bőre festett kártyáin fennmaradtak. A francia sorozatjelű kártya a XVII–XVIII. században honosodott csak meg az angol és francia telepések beözönlésével. Ez idő tájt vitték be a kártyát Nyugat-Afrikába, majd Peruba, Mexikóba, Brazíliába a spanyol és portugál hódítók. Japánba a XVI. században portugál kereskedők útján jutott el a kártya.

Az európai típusú kártya általános elterjedésének kezdetét a XV. századra tehetjük. Születésének ideje azonban a XIV. század első fele volt, az olasz reneszánsz kora, amelynek a művészetekre való hatását a miniatúrafestészet remekei, az olasz hercegi családok részére festett tarokk-kártyák is tükrözik.

A játékkártya

Mielőtt a különféle kártyaféleséggel és -változatokkal közelebbről megismerkednénk, tudnunk kell, mi is tulajdonképp a játékkártya, mik az ismérvei, jellemzői.

A kerek vagy szögletes kártyalap kartonpapírból készül, de festettek kártyát pergamenre, fémlapra, Indiában elefántcsont, az amerikai indiánok pedig bört vagy faháncsot használtak erre a célra. A kártyacsomag különböző számú lapból állhat, azon belül a meghatározott számú és azonos megkülönböztető jelekkel ellátott lapok sorozatokat képeznek, amelyek együtt adják a játszmat. A kártyalap előoldalán levő képek, szimbólumok értékjelzésre szolgálnak, a hátoldal egy-egy játszma minden lapján azonos, sima vagy díszített. A lapokkal meghatározott szabályok szerint szellemi játékot lehet játszani, amelynek az a lényege, hogy ügyeskedés, kombinációk révén a partnerrel szemben előnyre tegyünk szert, s végül is nyerjünk.

A kártyák a fentiek tekintetében az egész világon megegyeznek. Közös vonásaik évszázadokon át változatlanul fennmaradtak, s ezek egyben közös ösre is utalnak. A játékkártya legjellegzetesebb vonása az, hogy egy játszma lapjai sorozatok vagy – szokottabb szóhasználat szerint – „színek” szerint csoportosulnak.

Egy tíz sorozatból álló 120 lapos indiai kártyafajta sorozatjelei állatok és tárgyak képei, pl. teknősbéka, oroszlán, bárd, kagyló. Egy másik indiai kártya hasonló módon, de még különböző színekkel is megkülönbözteti a sorozatokat, ugyanúgy, mint a négyoldalas kínai sakkra alapozott sakk-kártya. A pénzkártya, amely az ősi kínai papírpénz jeleit viseli magán, három vagy négy sorozatból áll, s a sorozatjelek pénzt jelképeznek más-más formában.

A keleti kártyák szimbolikájának mintájára az első olasz kártyafestők olyan sorozatjeleket választottak, amelyek az akkori olasz társadalmi rendet is jelképezték. A serleg (coppa) a papságot, a kard (spada) a nemességet, a pénz (danaro) a kereskedő középosztályt, a bot (bastone) a jobbgáyságot szimbolizálta (3.a tábla). A spanyolok ezeket a sorozatjeleket vagy színjelzőket átvették, csupán a görbe szaracén kardot helyettesítették a lovagi középkor egyenes, kétélű kardjával, a vékony, díszes botot pedig vastag doronggal (3.b tábla).

A németek függetlenítették magukat az olasz befolyástól, és a XV. század közepén új sorozatjelekkel megteremtették a saját kártyájukat. Szintén a társadalmi rétegződést vették alapul, náluk azonban a papságot a szív (Herz), a középosztályt a levél (Blatt), a parasztságot a makk (Eichel), s a nemességet a nálunk „tök”-nek nevezett csengő (Schelle) jelképezte, amelyet a nemesek használtak solymászatok alkalmával (4.b tábla). Később próbálkoztak madarat, állatot, virágot ábrázoló sorozatjelekkel is, de végül a ma is ismert forma vált véglegesé és maradt fenn.

A franciák átvették a német színeket, de módosított, absztrakt formában. A kőr (coeur) és a pikk (pique) jelek a piros (szív) és a zöld (levél) színek megfelelői. A treff (trèfle) a makk absztrakt megjelenése. Egyedül a káró (carreau) új, s hasonlít a XII–XV. századbeli templomok padlóburkoló lapjainak formájára. Egyszerűségük folytán a francia sorozatjelek könnyen megjegyezhetők s – egyszínűek lévén – könnyen sokszorosíthatók is voltak. Ez eredményezte azt, hogy más országokban is átvették, így az idők folyamán elterjedt az egész világon (4.a tábla).

Meg kell itt említenünk, hogy bár Svájc a német színeket használja, szív helyett címerpajzsot, levél helyett virágot hasonított meg a kártyáin.

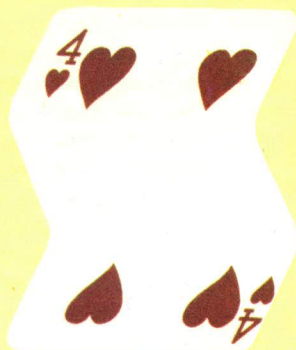
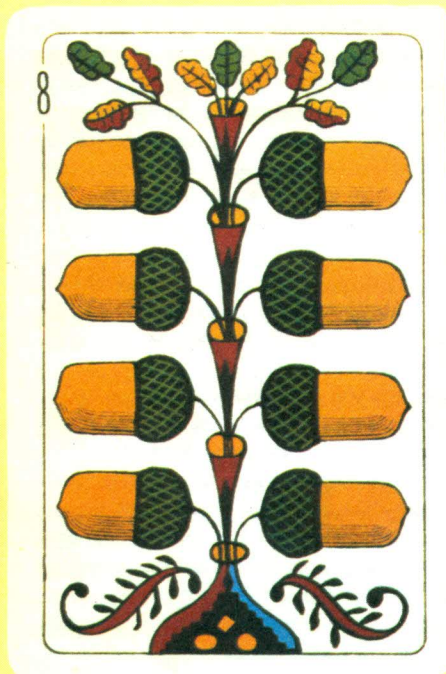
Európában tehát három színrendszer alakult ki: a latin vagy olasz–spanyol, amelyet túlnyomóan ezeken a nyelvterületeken használnak, a német, amely Németországon kívül Közép-Európában is elterjedt, és a francia színrendszer, amely nemzetközivé vált. A három rendszer összefüggéséről több elméletet is felállítottak. Ezek szerint a rendszerek egymásból alakultak ki, az előbb követett sorrendben.

Rokon vonása a kártyáknak az is, hogy egy-egy játszmában a sorozatok „számos” és „alakos” lapokból állnak. A számos

lapokon annyi sorozatjel, színjelző van, amennyi a lap érték-megjelöléséhez szükséges, egytől tízig. Az alakos lapokat az indiai kártyákon istenképek vagy az udvartartás egy-egy alakja díszíti. Az európai kártyákon – évszázados örökségként – a király és környezetének alakjai láthatók. Ennek eredete az lehet, hogy az első kártyafestők az indiai sakk felépítését vették alapul, amely mai formájában a XIII. században alakult ki. A sakkfigurák közül a király és a királynő megvan a kártyában is. A futár a kártyán az apród (bubi) képében jelenik meg, míg a ló (huszár) figurának a lovas lap felel meg a tarokknál és az olasz–spanyol sorozatjelű kártyáknál. A számos kártyalapok a sakkbeli gyalogok megfelelői lehetnek, mintául a dobókocka szolgálhatott.

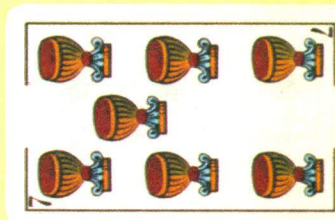
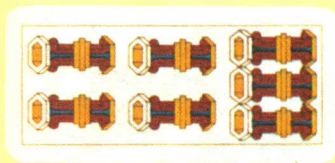
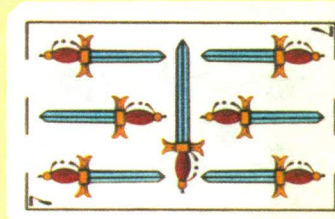
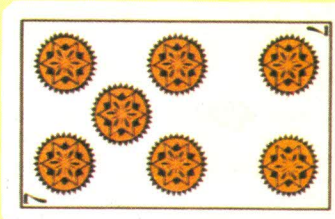
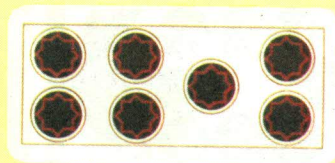
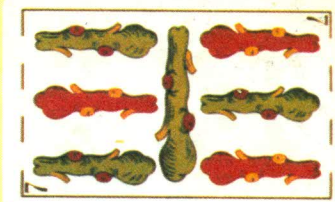
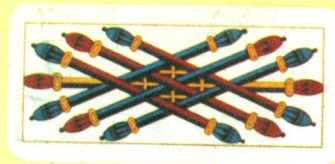
A XIX. század elejétől a lapok értékjelzésére betű- és szám-mutatók (indexek) szolgálnak, az alakos lapokat pedig általában felezővonallal kettéosztva, tükröképesen készítik.

Az idők folyamán egy-egy kártyatípus széles körben elterjedt, a játékosok megkedvelték, s több kártyakészítő hosszú időn keresztül folyamatosan gyártotta. Így kialakultak egy-egy országon vagy földrajzi egységen belül a nemzeti vagy regionális típusok. Ezeket gyűjtőnévvel hagyományos (standard) kártyáknak nevezik. Ezek a kártyák közkedveltségük-nél és múltjuknál fogva kimagaslanak a névtelen kártyák tömegéből. A hagyományos kártyák nemzedékeken keresztül közhasználatban voltak, és így úgyszólván törvényessé váltak. Minden egyéb kártyát nem hagyományos (non-standard) néven foglalnak össze. A nem hagyományos, alkalmi kártyák a játékosok konzervativizmusa folytán rendszerint csak egy kiadást érnek meg.

2. tábla.

A kártyalapok alakja és nagysága sokféle. A 3×2 centiméteres minikártyától a 18×12 centiméteres óriás kártyáig változatos formában és nagyságban készítik

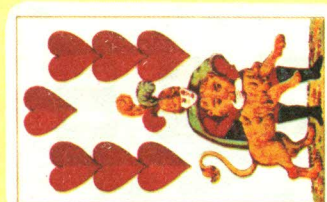
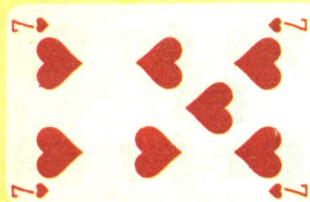
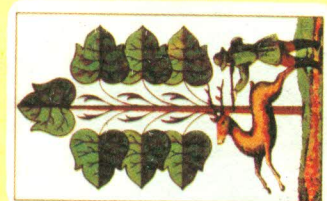
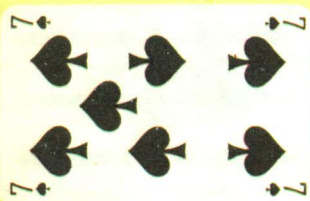
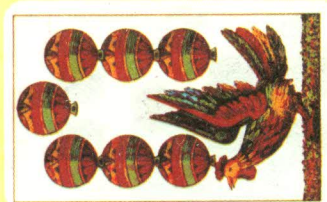
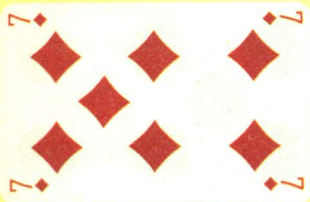
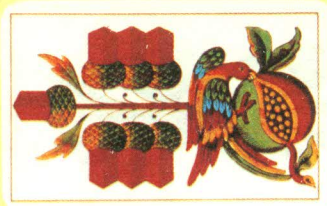
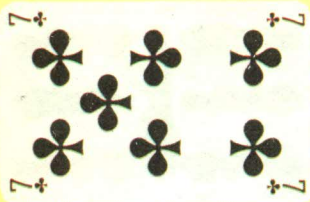

a

b

3. tábla.

A latin színrendszer 7-es lapjai a serleg, kard, pénz és bot vagy dorong sorozatban: a) olasz típus; b) spanyol típus

a

b

4. tábla.

A 7-es lapok a) a francia vagy nemzetközi; b) a német vagy közép-európai színrendszerben

Ázsia kártyái

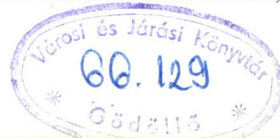
Az isztambuli Topkapi Szeráj Múzeumban őrzik annak a XIII. századbeli, arab eredetű ázsiai kártyának fennmaradt töredék lapjait, amelyhez hasonló kártya különböző utakon Európába kerülve mintául szolgálhatott az első kártyafestőknek. Az olasz kártyák felépítése és formája hasonlít ehhez a kártyához, s így az az európai kártya ősenek is tekinthető.

Ázsiában különféle kártyatípusok alakultak ki az idők folyamán. Az eredeti kínai és japán kártyák merőben eltérnek az európaiaktól, India kártyáihoz hasonló pedig nem található egyetlen más országban sem. Létrejött a kártyatípusok egy-egy centruma Európán kívül Kelet-Ázsiában és Indiában.

India

India művészete és irodalma tanúsítja, hogy a játék ott ősi időtöltés lehetett. A sakk és a kockajáték mellett a kártya is elterjedt mindenütt az országban. Az elefántcsont lapokra festett luxuskártyáktól az olcsó, lakkozott papír kártyalapokig mindenki megtalálhatta és ma is megtalálhatja a neki megfelelőt, aszerint hogy egy palota márványsztalán játszik-e vagy az utca kövén egy bazár árnyékában.

Mint említettük, az indiai kártyák merőben különböznek az európai típusú kártyáktól. Gazdag változatosságuk annak tudható be, hogy máig is kézműipari termékek. Népművészek készítik kézi festéssel. Nyomdai úton előállított hagyományos kártyák nincsenek Indiában. A kártyalapok, a legrégebbek kivételével, kör alakúak, átmérőjük 3–10 centiméter, s festés után belakkozzák őket. A lakk Kínából került Indiába, ahol

Az európai kártya 600 éve

Az európai kártya születésének ideje az olasz reneszánsz korára esik. Az olasz miniatúrafestészet Milánó, Cremona, Verona, Ferrara hercegi udvaraiban virágzott, innen kerülhetett ki az az ismeretlen festő, aki az első kártyákat megfestette.

Az európai kártyára vonatkozó legkorábbi feljegyzések nagyrészt negatív jellegűek, amennyiben egyházi és világi hatóságok tiltó rendelkezéseit tartalmazzák a XIV. századból. A British Múzeumban őrzött eredeti kézirat szerint egy Johannes nevű bázeli szerzetes 1377-ben arról tesz említést, hogy a kártyajáték Svájcban akkor lett ismertté.

A kártya a XIV–XV. században Itália északi részéből terjedt szét Európa más országaiba. A századfordulón feltűnt Belgiumban, Franciaországban, Spanyolországban, Portugáliában. Eljutott Svájcba, Németország délnyugati részébe, majd innen tovább Ausztriába, s kelet felé Magyarországra, Csehországra, Lengyelországra, Oroszországra.

A legkorábbi kártyák kézi festésűek voltak, s csak gazdag főurak juthattak hozzá. Később népművészek – ha kezdetleges formában is – sablonok segítségével sokszorosítani kezdték a lapokat. Amikor a fametszést a XIV. század végén megismerték Európában, a kártyafestők voltak az elsők, akik el-sajátították az új eljárást, és képnymutatásra használták. E korai időkből fennmaradt kártyák technikája kezdetleges volt, s festésük primitív. Szinte hihetetlen, hogy Dürer és Cranach korában készültek. De éppen primitív kivitelük teszi ezeket a kártyákat a népművészet értékes dokumentumaivá.

A rézmetszéssel elkezdődött a művészi kártyák ideje. A német kártyafestők igen szép, művészi képeket metszettek a lapokra (10. tábla). A franciák azonban rájöttek, hogy elég, ha csak a király, a dáma és az apród képeit viszik az alakos la-

10. tábla.

Egy felső-rajnai rézmetsző olasz sorozatjelű exportkártyája a XV. század utolsó negyedéből. A pénz sorozatjelet gránátalma helyettesíti (13 × 7 cm). (Faksimile. Eredeti: Kunstsammlung, Weimar)

PW jellel ismert kölni rézmetsző kártyája kb. 1500-ból. Az első kör alakú kártya Európában. A sorozatjelek: papagáj, nyúl, szegfű és harangláb (7 cm átmérőjű). (Faksimile. Eredeti: Staatliche Kunstsammlung, Dresden)

pokra, a számos lapokra pedig a sorozatjeleket festik sablonokkal. Ez gyorsabb és gazdaságosabb eljárás volt, s a XVI. században Franciaország ezzel a kártyagyártásban vezető helyre került. Ezt a pozícióját a következő két évszázadban is megtartotta. A német kártyakivitel háttérbe szorult, s a harmincéves háborúban a piacok nagy részét elvesztették.

A XIX. század fordulatot hozott a kártyagyártásban. Az 1860 táján megindult nagyüzemi termelés következtében a régi mesterek kénytelenek voltak feladni üzeimeiket. A gyártás elvesztette művészi jellegét, s a kártya, amely valamikor luxustárgy volt, tömegcikké vált. A gyárak az új nyomdatechnikai eljárásokkal a bevált és megszokott képeket gyártották tovább; a tömegtermelés következtében nem volt gazdaságos újabb kártyaképekkel kísérletezni. Így egyes régi, bevált kártyafajták változatlanul tovább éltek, de fennmaradtak azért is, mert bizonyos kedvelt, hagyományos játékokhoz használták őket, mint amilyen Spanyolországban a hombre, Svájcban a jass, a németeknél a Skat vagy nálunk az alsós, illetve az ulti.

Európában így módon kialakultak egy-egy területi egységen belül a nemzeti és regionális típusok. Ezek a kártyák ma is érdekes tanúságai a népművészetnek. Olaszországban minden vidéknek megvan a maga sajátos kártyatípusa, amely még a régi itáliai városállamok fennállása idején keletkezett.

A meggyökeresedett hagyományos típusokon kívül igen sok olyan kártya is napvilágot látott, amelynél a játéknak csak másodlagos szerepe volt. Így nem játék céljára készültek az oktató kártyák, amelyek a földrajz, matematika, csillagászat, geometria alapismereteire tanítottak. Az ilyen kártyák virágkora a XVII. század közepétől a XVIII. század végéig tartott. Készültek propaganda- és politikai kártyák is. Kiadtak kártyákat történelmi évfordulók alkalmából, s a népviselet, humor mellett a szex is helyet kapott a lapokon. Sok érdekes témájú és művészeti irányú grafikai megoldást is találunk a reneszánsztól a Jugend-stílusig és a szürrealista irányzatig.

A XIV. század kézi festésű kártyáitól a XX. század plasztik bevonatú kártyáig hosszú az európai kártya fejlődésének útja. A további fejezetekben ennek az útnak az állomásaira kísérijük el az Olvasót.

Kártyák latin (olasz–spanyol) színjelzőkkel

Az olasz, spanyol és portugál nyelvterületeken, úgyszintén Franciaország déli és délnyugati vidékének kis részén latin sorozatjeleket használnak a kártyán. Ezek a serleg (coppa, coppa), a kard (spada, espada), a pénzérme (danaro, oro) és a bot vagy dorong (bastone, baston). Az olasz kártyák színjelzői stilizáltak, míg a spanyol sorozatjelek rajza egyszerű, azonkívül különbség van formájuk és elrendezésük között is. A kétféle változat vegyesen is előfordul. Az olasz sorozatjelű kártyák 40, a spanyol sorozatjelűek 48 laposak, és királynő helyett lovag lap van a játszmaiban.

A legrégebb hiteles tudósítás olaszországi kártyáról 1376-ból származik. Egy rendelet ez, amelyben Firenze város tanácsa betiltott egy „naibi” nevű játékot. A naibi arab szó, kártyát jelent. A kártyát tehát akkor már ismerték Firenzében, és más szó híján arab nevén nevezték, úgy, ahogy a szaracénoktól hallották.

A mai olasz köztársaság 1866 előtt kisebb államokból, tartományokból állt. Ezekben évszázadok alatt kialakult egy-egy jellegzetes kártyafajta, amely a francia kártya térhódítása ellenére máig is fennmaradt. Az olasz regionális típusok három csoportba sorolhatók: az északkeleti országrésznek tiszta olasz színjelzésű kártyái vannak, a középső és déli országrész egészen Szicíliáig spanyol változatú sorozatjeleket használ, míg az északnyugati részen francia sorozatjelűek a kártyák.

Északkeleten leginkább a velencei és a vele rokon trentói és triestri kártyát használják. Ez utóbbit az Adriai-tenger keleti partvidékén, Jugoszláviában is ismerik.

Mint a legtöbb észak-olasz kártya, a *velencei* vagy más néven *trevisói* típus is keskeny, hosszúka alakú. Velence és Treviso környékén kívül is ismerik; átkerült az Alpokon túlra, velencei hajósok pedig elvitték távoli kikötőkbe. Alakos lapjai a XIX. század eleje óta tükörképesek. Az ás lapokon humoros mottók olvashatók, a botász jelmondata pl. „Se ti perdi tuo danno”, vagyis ha vesztesz, az a te károd. Jellegzetes lapja a kard apród, amelyen – feltehetően a velencei dózsék hatalmának jelképeként – egy kardos alak levágott fejet tart. A bot király lapon Treviso, a régi Tarvisium címerét látjuk (11.a

tábla). A legrégebb ismert velencei kártya 1462-ből való. Érdekes itt megjegyezni, hogy az olasz sorozatjelek rajza évszázadok óta lényegében semmit sem változott.

Az észak-olasz kártyák közös vonása a *trentói* mintánál is fellelhető (11. b tábla). Ez is keskeny, hosszúkás alakú, a velenceivel ellentétben azonban egyképes és az ász lapokon nincsenek mottók. A trentói minta emlékeztet arra a régi olasz kártyára, amelyet a vele játszott trappola nevű játékról neveztek el. A trappola kártya, eltérően a többi 40 lapos olasz kártyától, 36 lapos volt. Hazánkban is ismerték.

A trentói minta helyi változatai a *bresciai* és *bergamói* kártyák. E két típus serleg ász lapján Cupido ül a sorozatjel tetején. A bresciai kártya jellegzetes lapja a kard 2 az olasz címerrel. A bergamói kártyáé a bot ász, amelyen „Vincerai” felirat olvasható (11. c és d tábla).

A velenceivel rokon *trieszti* minta érdekessége, hogy az alakos lapokat felező szalagon fel van tüntetve a lap elnevezése. Így a pénz király lapon „Re di danari”, a bot lovag lapon „Caval di bastoni” (12. a tábla) olvasható. A játszma lapjait egy-egy sorozaton belül arab számokkal is jelölik. Az ász lapokon szintén vannak jelmondatok, ezek azonban nem azonosak a velencei kártyáéval. A bot ász mottója: „Molte volte le giucate – van finire abastionate”, vagyis a játék gyakran úgy végződik, hogy megvernek. Jugoszlávia adriai partvidékén a „briscola” nevű játékhoz használják ezt a kártyát.

A *bolognai* regionális típus tulajdonképpen az ősi bolognai tarokkjátszma tarokklapjainak elhagyásával jött létre. Bolognában és környékén a primero nevű játékhoz használják (12. b tábla).

Néhány olasz regionális típus a középső és déli országrészeken terjedt el, itt a kártyák a spanyol hatás folytán spanyol típusú sorozatjelűek. Ilyen a *piacenzai* kártya, amely a Bolognától Rómáig terjedő vidéken honos. Egy- és kétképes változatban fordul elő. Az alakok középkorinak tűnő öltözképet viselnek. Jellegzetessége a pénz ász lapon levő koronás sas (12. c tábla). A kard ász lapon egy Cupido füzérrel övezett kardot tart.

A *romagnai* kártya a régi pápai állam területén, a Ravenna és Róma közti részen terjedt el, az alakok öltözkékből ítélve valamikor a XVIII. században (13. b tábla). Sokban hasonlít piacenzai rokonához, akárcsak a legfiatalabb olasz regionális

kártya, a *romai* is. Ez az ókori Róma emlékét idézi fel. Az alakos lapokon a legendás legionáriusok, centuriók, császárok láthatók. A serleg 4 lap Romulust és Remust, Róma monda-beli alapítóit ábrázolja az őket tápláló anyafarkassal (12. d tábla). Az ókori Róma dicsőségét hirdeti a „Roma Aeterna” felirat a pénz ász sorozat jelen, amelyet egy sas tart a karmai közt.

A történelem nyomai Nápoly és Szicília kártyáin is tükröződnek. Az olasz–spanyol színjelzők a XVII. században, a szicíliai királyság fennállása idején a spanyolországi Bourbonok alatt kerültek az itteni kártyákra. Szicília a XVI. században spanyol birtok volt, s a későbbi szicíliai királysághoz a múlt század elején Nápoly és Bari is hozzátartozott. Így nem meglepő, hogy Nápolyban is vegyes olasz–spanyol típusú színjelzők vannak a kártyákon, amelyek sokban emlékeztetnek a szicíliaira.

A hagyományos *nápolyi* kártyánál a sorozatokat színekkel is jelölik, a rangos lapok alakjai a sorozatjelektől függően különböző színű talapzaton állnak (13. a tábla).

A *szicíliai* kártya szintén kislakú, felépítése olyan, mint a nápolyié, a talapzatok színei azonban nem a sorozatokat jelölik, hanem a rangos lapok alakjait. Így a királyok zöld, a lovagok sárga, az apródok piros talapzaton állnak mindegyik sorozatban (13. c ábra).

Az Olaszországhoz tartozó *Szardínia* szigetének kártyáján a hosszú spanyol uralom hatásaként tiszta spanyol típusú sorozatjelek vannak (13. d tábla). Ez a kártya pontos mása egy igen dekoratív rézmetszetű kártyának, amely 1810-ben Madridban készült. Az alakok ruházata XVI. századbeli, a kardsorozat alakjai páncélban vannak. A piacenzai kártyához hasonlóan a kard ász lapon itt is egy Cupido tartja a sorozatjelet. A lapokat számindexekkel látták el.

Spanyolországban jellegzetesen spanyol kártya csak a XVI. században alakult ki. Hiteles adatok nincsenek róla, hogy korábban is létezett volna ilyen. A XV. században francia eredetű kártyák kerültek az országba Toulouse és Thiers kártyafestőitől és valószínűleg Flandriából is, hiszen a két ország kereskedett egymással. Egy 1583-ból származó feljegyzés szerint sok lyoni kártyafestő települt át Spanyolországba a magas francia kártyaadó miatt. Az ő munkájuknak tudható be, hogy a XVI. században már volt olyan fametszetű kártya, amely a

11. tábla.

Latin sorozatjelű olasz kártyák: a) velencei kártya bot király lapja a régi Tarvisium címerével; b) trentói minta serleg apród lapja; c) a bresciai kártya pénz király lapja; d) bot ásza a bergamói kártyából

12. tábla.

Latin sorozatjelű olasz kártyák: a) Trieszt és az Adria-tenger keleti partvidékének kártyája; b) bolognai regionális típus; c) pénz ásza lap a piacenzai kártyából; d) az ókori Róma emléket eleveníti fel Róma és környékének kártyája

mai spanyol kártya ősenek tekinthető. A spanyol Mallorca szigetén levő valdemosai kolostor fametszetgyűjteményében van az az eredeti XVI. századi játszma, amelynek hét lapjával csaknem egyező, többi lapjához pedig hasonló a mai hagyományos spanyol kártya (14.a tábla).

A spanyol kártyák egyedülálló jellegzetessége, hogy a kártyaképeket bekeretező szegélyvonal alul és felül megtörik, s a törések száma kódszerűen jelöli a sorozatokat. A serlegsorozat egy törés, a kard két törés, a dorong három törés. A pénzsorozatnál a szegélyvonal töretlen (14.b és 15.a, b tábla). A másik jellegzetesség az, hogy a lapokat arab számmutatók jelölik. A számos lapok mutatója 1–9, az alakos lapoké 10–12 között változik. Az alakokat álló helyzetben és realista módon ábrázolják.

Érdekes, hogy évszázados múltú spanyol kártyatípusok az ország határain túl, Franciaországban találhatók, míg a mai spanyol kártyák a múlt századi francia előképre emlékeztetnek. Oly kevés spanyol eredetű kártya maradt fenn és oly sok készült francia földön, hogy jellegzetességük elmosódott. Négy regionális típus azonban, az andalúziai, a kasztíliai, a barcelonai és a valenciai tisztán megkülönböztethető.

A különböző kultúrterületek találkozási helyei rendszerint közvetítő szerepet töltenek be egymás között. Így került a spanyol színjelzésű kártya Szardínián kívül Dél-Franciaországba is. A jellegzetesen spanyol *katalán* kártya érdekes módon nem Katalóniában, hanem a Pireneusok másik oldalán, Dél-Franciaországban, Perpignan környékén található. Ez a XVII. századi spanyol kártya, ősi földjétől elszakadva, Franciaországban vert gyökeret a XVIII. században. Jellegzetes lapja a francia vadászkiáltást tartó pénz apród (15.c tábla).

Egy másik spanyol sorozatjelű kártya Franciaország délnyugati partvidékén és Bretagne-ban népszerű. Az „aluette” nevű kártyajátékhoz használják, nevét is attól kapta, Az *aluette* kártya jellemzője a számos lapok sajátos díszítése és a lovag lap, amely szokatlan módon nőt ábrázol (15.d tábla). A kártya eredete a XVI. századra vezethető vissza, akkor még Spanyolország északi részén használták. Franciaországban először 1776 körül készítették. Jellegzetes lapja a spanyol címet ábrázoló pénz ász, valamint a pénz 5 lap, amelynek közepén egy férfi és egy női fej néz egymással szembe. A két fej csaknem azonos egy 1480-as spanyol pénzürmén látható képmás-

sal, amely az akkor uralkodó Ferdinándot és Kasztíliai Izabellát ábrázolja.

Ahová a XVI. században spanyol és portugál hajósok eljutottak, oda kártyáikat is magukkal vitték. Így került a spanyol kártya Közép- és Dél-Amerikába, majd később Észak-Afrikába. Argentína, Brazília, Mexikó, Venezuela spanyol sorozatjelű kártyákat használ ma is (16. tábla).

Az Ibériai-félsziget másik államában, Portugáliában kezdetben a korai olasz mintájú színjelzőket használták. Később azonban áttértek a francia sorozatjelű kártyákra, s ma kizárólag ilyenekkel találkozunk Portugáliában.

Kártyák német színjelzőkkel

Az első kártyák a XIV. században kerültek Itáliából az Alpokon túlra, Bajorországba. Egy Ingold nevű dominikánus szerzetes 1482-ben megjelent könyve, a *Das Gulden Spil* szerint VII. Henrik német császárnak az itáliai hadjáratból hazatérő katonái hozták át magukkal a Brenneren.

Németországban kezdetben Itáliából importált kártyákat használtak. A XV. század közepe táján azonban megteremtették saját kártyájukat új színjelzőkkel. A Herz (szív, piros), a Blatt (levél, zöld), a Schelle (csengő, tők) és az Eichel (makk) ma is német színekként ismeretesek. Az újdonságként ható kártya nagy népszerűsége tett szert, s a hazárdjáték társadalmi betegség lett. Ez volt az oka annak, hogy 1397-ben Ulmban, 1400-ban Augsburgban, majd azt követően más német városokban is megtiltották minden hazárdjátékot, és a kártyákat nyilvánosan elégették.

Az első német kártyák, mint az olaszoké is, kézi festésűek voltak. Ezek azonban drágaságuk miatt inkább luxuscikknek számítottak, és nem játék céljára szolgáltak. Amikor a papírgyártás technológiáját a németek eltanulták az olaszoktól, s Nürnbergben 1390-ben rongyhulladékból megindult a papírgyártás, a kínaiaktól pedig elsajátították a fametszést, hamarosan nagy mennyiségben készítettek kártyákat kivitelre is.

Az első német fametszők állítólag kártyakészítők voltak, s ők honosították meg a fametszést Európában. Kártyaképeik témáját szabadon választották meg, ez tette lehetővé szebbnél

szebb kártyák készítését az új sokszorosítási módszerrel. A XV. század közepén új eljárás, a rézmetszés lépett előtérbe. Az első ismert rézmetsző is kártyakészítő volt, akit Meister der Spielkarten néven ismerünk. Őt követően számos kiváló német rézmetsző készített művészi kivitelű kártyákat. A már bevett sorozatjelek nem gátolták a német kártyafestőket abban, hogy más sorozatjelekkel is próbálkozzanak. Egy XIX. századi jénai kártyán a szív (piros) helyett piros reték a sorozatjel, s a csengő (tök) színjelzőt napraforgóvirág helyettesíti (17.d tábla). Egy ún. vadász-kártyán kisvadak szerepeltek sorozatjelül. De bármilyen szépek voltak is az ilyenfajta kártyák, nem honosodtak meg, mert a jeleket a játékosoknak nehéz volt megjegyezni. Ily módon az eredeti sorozatjelek maradtak fenn, sőt egész Közép- és Kelet-Európában is elterjedtek.

A németek nemcsak a sorozatjelek tekintetében jártak külön utakon, a játszma felépítésében is újat hoztak. A királynő helyett beállították a felsőt (Obermann), s a képes ász lapokon nem egy, hanem két sorozatjelet alkalmaztak. Az alsó és felső lapokat a sorozatjelek elhelyezése különbözteti meg.

A német regionális kártyatípusok kialakulása a XVII. században kezdődött meg a különálló német fejedelemségekben. E típusok Németország 1870-ben történt egyesítése után is fennmaradtak, sőt a bajor és a frank változatok a határokon túl is ismertté váltak. Ausztriában a salzburgi, Csehszlovákiában a prágai és hazánkban a már megszűnt soproni típus mutat velük rokonságot.

A *bajor* kártya a XVII. század óta ismert. Régi, egyképes változatában a számos lapokat apró zsánerképek díszítették. Mai tükörképes változata 36 lapból áll. Jellegzetes lapja a makk ász, amely hordón lovagoló gyermek Bacchust ábrázol, kezében serleggel (21. tábla). Rokona a frank kártya, amelynek képei sok hasonlóságot mutatnak vele. Ezt napjainkban csak Würtzburg környékén használják. Mindkettőnél a zöld alsó flótást, a zöld felső dobost ábrázol háromszögletű kálapban (18.a és b tábla).

A *szász-tübingiai* kártyaminta a XIX. század elején keletkezett, s kezdetben egyképes változatban fordult elő. A zöld ász lap Szászország címerét ábrázolja. Schwerdter Karte néven ismerik (18.c tábla).

A *württembergi* kártya jellemző lapjai a lovas felsők Ober

felirattal (18.d tábla), azonkívül a tök alsó, amely vándordíákot ábrázol, a hátán táskával.

Mintegy 130 éves a *porosz-sziléziai* kártyatípus, ez ma a legelterjedtebb kártya az NSZK-ban. Érdekesek az ász lapjai. Ezeket görög-római mitológiából vett alakokat ábrázolnak, újabban már meglehetősen elrajzolt formában. A makk ász Bacchus, a bor istene; a zöld ász Diana (19.a tábla), a vadászat istennője; a piros ász Minerva, a tudomány és művészet istennője, s a tök ász Ceres, a mezőgazdaság istennője. Németország 1870-ben történt egyesítése óta a számos lapok alsó részét német városok látképeivel díszítik. A kártyát a Skat, Schafkopf és Doppelkopf elnevezésű kártyajátékokhoz használják.

A porosz-sziléziai kártyatípust a lengyelek is gyártják, de lengyel városok képeivel. A lengyel kártyagyártás szintén nagy múltra tekint vissza, a XVI. században Krakko volt a központja. Később Poznań és Lvov (Lemberg) kártyakészítői is céhekbe tömörültek. A XVIII. században egy lembergi kártyatípus is létezett.

Az NDK-ban ma egy *altenburgi* néven ismert kártyát használnak. Ennek az az érdekessége, hogy bár német sorozatjelű, nincsenek benne alsó és felső lapok, hanem a tradíciótól eltérően a felső lap férfi alakja helyett dáma szerepel, s a francia sorozatjelű német kártyákéval egyező betűindexei (K, D, B) vannak (20.a tábla). Ez az újítás is egyik jele a kártya világában megindult standardizálódási folyamatnak.

Régen a kártyakészítő mesterek szabadon vették át egymástól a kártyaképeket, legtöbbször csak kis változtatással. Ily módon rokoni kapcsolatok keletkeztek a különböző kártyatípusok között. A Nyugat-Ausztriában használatos *salzburgi* típus tulajdonképpen a bajor kártya egy változata, azzal ellentétben azonban egyképes lapjai vannak. A tök király pajzsát Salzburg címere díszíti. A tök 10 lap a frank minta makk 8 lapjával egyezik, amely kürtöt fúvó pásztort ábrázol. Jellegzetes lap a tök 6, amely a „Weli” feliratot viseli (19.d ábra). Ez a török szó síremléket jelent, nem világos azonban, hogy miért szerepel a kártyán. Tény, hogy a lap alján egy szomorúfűz tövében álló síremlék látható. Ezt a kártyát Észak-Olaszországban is használják 40 lapos kiadásban.

A frank típus külhoni változata a *prágai* kártya, amelyet ma is gyártanak Csehszlovákiában. Az egyképes lapok ódon stí-

21. tábla.

A görög-római mitológia boristene; Bacchus mint nemzetközivé vált kártyakép egy XVIII. századi tarokklapon, valamint a bajor, osztrák és lengyel kártyák makk ász lapján

lusa is mutatja, hogy eredete régi keletű (20.b tábla). A piros ász a kétfarkú cseh oroszlánt ábrázolja.

Bár a *soproni* kártyatípus a múlt században megszűnt, megemlítjük, mert a most említett kártyaféleségek rokonságába tartozik. „Oedenburger” néven ismerték, s a mostani „magyar kártya” elődje volt. Közel egy évszázadig használták. Egyképes lapjai a salzburgi és a bajor mintákkal mutatnak rokonságot. Az alakok magyaros ruházatban vannak, a flótás és dobos alakja itt is szerepel, a királyok azonban nem trónon, hanem lovon ülnek. Jellemző a tök ász lap, amely a bajor és a salzburgi kártyákhoz hasonlóan, hordón lovagoló gyermek Bacchust ábrázol, de kezében nemcsak serleget tart, hanem nyársra szúrt három kolbászkát is. A hordón rendszerint római szám látható, amely kártyakészítők szerint változik. Ezt a kártyát feltehetően Ausztriában szintén használták, mert osztrák kártyafestők is készítették. Az Iparművészeti Múzeumban őrzött XVIII. századi hasonló kártya, amelyet *Scrusina Anna* vágújhelyi kártyafestőnő készített, előképe lehetett a soproni kártyának.

A közel másfél évszázados múltra visszatekintő *magyar (Tell-) kártyával* (20.c tábla) külön fejezetben foglalkozunk. Ez az Osztrák–Magyar Monarchia területén volt honos, de a második világháború óta nemcsak nálunk és Ausztriában, hanem Csehszlovákiában is gyártják.

A német sorozatjelű kártyák közé sorolhatjuk a *Jasskarte* elnevezésű hagyományos svájci kártyát is, bár annál a szív (piros) és a levél (zöld) színek helyett a XVI. század óta pajzs, illetve virág a sorozatjel. Régebben egyképes változatban is előfordult. A kártyaképek megmaradtak a XVI. század primitív stílusában, s megőrizték népművészeti értéküket (20.d tábla). A 10-es lapok a régi német kártyákhoz hasonlóan zászlót ábrázolnak.

Kártyák francia színjelzőkkel

A francia színjelzők a XV. század második felében alakultak ki a térbeli ábrázolású német sorozatjelek rajzának kétdimenziós szimbólumokká való leegyszerűsítésével.

Kártyagyártás Franciaországban már a XV. században

folyt, s a szomszédos országokba is szállítottak. A XVI. században Lyon és Rouen volt a központ. Az ország különböző részein regionális típusok alakultak ki, ezekből a XVIII. század elején a kilenc adózási körzetnek megfelelően kilenc típus gyártását engedélyezték. Ezek voltak Párizs, Auvergne, Dauphiné, Limousin, Languedoc, Guyenne és környékének, valamint Provence, Lotharingia és Burgundia tartományoknak regionális kártyái. E típusokat 1760-ban a párizsi minta kivételével megszüntették: a hivatalosan engedélyezett francia kártya a XVII. században kialakult *párizsi* minta maradt (22.d tábla).

A francia forradalom kitörésekor a forradalmi kormány megtiltotta a királyi felségjelvények ábrázolását a kártyán. A korona helyébe a frígiai sapka került. Ez után az átmeneti intézkedés után a lille-i forradalmi bizottság új változat kibocsátását rendelte el. Az első forradalmi kártyát 1793-ban adták ki, ezen a királyok helyett a háború, a béke, a művészet és a kereskedelem géniuszeit ábrázolták. A királynőket a szabadságjogok, az apródokat az egyenlőség szimbolikus alakjai váltották fel. A forradalom eszméi megjelentek a kártyalapon is.

A párizsi minta azonban túlélte a forradalmat. A monarchia visszaállításával újból forgalomba került, bár nem sokáig, mert Napóleon 1811-ben új nemzeti kártyáról rendelkezett. Az új változat káró király lapján a császárt klasszikus nagyságok közt ábrázolták Julius Caesarként, babérkoszorúval a fején. A lipcsei vereség után, a Bourbonok visszatérével, 1814-ben ismét a párizsi mintát kezdték gyártani mint hivatalos kártyát, s azóta is változatlanul jelenik meg, de tükörképes formában és indexekkel.

A párizsi minta jellegzetessége az, hogy az ábrázolt alakok nevét is feltüntetik a lapokon. Az elnevezések a XVII. századtól változatlanok. A királyok nevei a régmúlt idők uralkodóira utalnak: a zsoldárköltő Dávid, Julius Caesar, Nagy Sándor, Nagy Károly. A dámák közt van Ráchel, Jákob felesége; Pallasz Athéné, a tudomány istennője, s Judit, aki megölte a hazáját leigázó asszír hadvezért, Holofernest, (23.a és b tábla). A párizsi minta sok európai országban a hagyományos kártyatípusok alapja lett. Jellegzetességei a különböző változatokban jól felismerhetők.

Olaszország északi részén, Lombardiában és a svájci Ticino

kantonban, amely 1803-ig a milánói hercegség része volt, francia sorozatjelű kártyát használtak. Ennek a *milánói* mintának sok rokon vonása van a XVIII. századi, Dél- és Délkelet-Franciaországban honos kártyákkal. A lapok alakja azonban keskeny olasz forma. A treff apród mellén a régi Milánó jelvénye látható: egy emberi alakot félig elnyelő koronás kígyó (25.a tábla).

A múlt században kialakult *firenzei* kártyaminta alakjai realiztikusak, velencei reneszánsz stílusú öltözéket viselnek. E típussal csaknem azonos a kisebb alakú *toszkánai* kártya (25.b tábla), amely helyi változat, és valószínűleg a firenzeivel egyidőben keletkezett. Kisebb részletekben eltér firenzei rokokótól.

Piemontban igen kis változtatással vették át a párizsi mintát. A különbség az, hogy a lapok felezővonal a párizsival ellentétben nem átlós, hanem horizontális. A sorozatjelek ruhadíszként is szolgálnak (25.c tábla).

A *genovai* minta a XVIII. század végi francia megszállás időszakában alakult ki, s csaknem ikertestvére a francia forradalom utáni párizsi kártyának. Csupán színezése tér el részben, és az alakok elnevezése maradt el (25.d tábla). A genovai kártyatípus azon az úton van, hogy nemzetközivé váljék, mert már eddig is messze Olaszország határain túl elterjedt. Meghonosodott Belgiumban, majd Hollandiában és nálunk is. A különböző kártyagyárak ma már Skandináviába, Észak-Afrikába, Indonéziába, a török és görög piacra exportálják.

Mint említettük, a XVI. századi Franciaországban Lyon volt a kártyagyártás egyik központja, többféle típust készítettek exportra is. Egyikük a svájci, a bajor és az osztrák piacra készült. Ez a típus Ausztriában gyökeret vert, és fokozatosan elterjedt a volt Osztrák–Magyar Monarchia területén is. Ez az ún. *bécsi* minta (Wiener Bild), amelynek még egy változata van. Jelenleg Ausztriában és Csehszlovákiában használják. Nálunk a század első felében megszűnt a gyártása. Forgalomban volt Lengyelországban is.

Angliában a XV. században már volt kártyaipar, mert védelmére IV. Edward megtiltotta külföldi eredetű kártyák bevitelét. A XVI. században a magas kártyaadó miatt Franciaországból roueni kártyafestők települtek át Angliába, s ott meghonosították kártyájukat. Így lett a roueni minta a mai

angol kártya őse. A roueni mintát eredetileg a Csatorna francia partvidékén és Flandriában használták.

Az elegáns, könnyed stílusú roueni minta Angliában az idők folyamán, a sokszori újrametszés következtében eltorzult, stilizált lett, s erősen magán viselte az angol kártyafestők nehézkes stílusát. A minta a XVIII. század közepe táján megállapodott, s a XIX. századi kisebb módosítások után máig is változatlan maradt. Ez a kártya elterjedt a volt angol birodalom egész területén, a domíniumokban, a gyarmatokon és a protektorátusokban egyaránt.

A nemzetközivé vált angol kártya különleges rajza egyedülálló és érdekes példája egy ősi kártyaminta átalakulásának. Az eredeti, XVI. századi roueni minta jellegzetessége eltűnt, rajza elvont és stilizált lett, az alakok öltözékének dús redőzete, gazdag hímzése az évszázadok alatt geometriai formákká alakult. A lapot csaknem teljesen betöltő rajz groteszk zsúfoltsága 1860-tól, a tükörképes ábrázolás bevezetésétől még szembetűnőbb lett. A jelképes alakok elvontsága jó kiindulási alapot nyújtott ahhoz, hogy az angol mintájú kártya nemzetközivé váljék (26.a, b, c tábla).

Az angol kártya a XVII. században angol és holland telepek révén gyökeret vert Észak-Amerikában is. Itt az első kártyák spanyol eredetűek voltak. Ennek nyoma maradt délnyugaton, az indiánok bőrre festett kártyáin. A függetlenségi háború után az Egyesült Államok kártyafestői a már meghonosodott angol mintát gyártották tovább. A két ország e hagyományos kártyáját ma is nehéz megkülönböztetni egymástól.

Németországban a *berlini* vagy észak-német minta is valójában a párizsi kártya egyik változata, mégis önálló típusnak tekinthető (28.a tábla). Alakjai középkori német öltözéket viselnek. Közvetlen előde a XVIII. századi régi bajor regionális típus lehetett, de a német eredet nem mutatható ki. Skandináviában hasonló rajzú kártyát használnak.

A Rajnavidék és *Frankfurt* körzetének hagyományos kártyája a XVIII. század végéről való. Kevésbé díszes alakjai vannak (28.b tábla). Ez a kártyaminta Lengyelországban, Belgiumban, Hollandiában és Portugáliában is forgalomban van. A skandináv országokban a berlini mellett ezt a típust is használják. Svédországban a párizsi, Norvégiában pedig az angol minta egy helyi változatát is gyártják (27.d és 26.d tábla).

Belgiumban a kártya első nyomai a XIV. századból, a bra-

banti hercegség idejéből valók. Egykorú feljegyzés szerint a hercegi kincstárnok 1379-ben hét birka árát fizette ki egy csomag kártyáért. A múlt századokban az országnak virágzó kártyaipara volt, főleg Turnhout mesterei tűntek ki. A jelenlegi, általánosan használt kártya az olasz genovai mintának csaknem a hasonmása.

A kártyát Hollandiában már a XIV. században is ismerték, de a XVII. századig nincs semmi nyoma eredeti holland kártyának. Annyi tény, hogy a XVII. században Hollandia kártya-kézműipara már virágzott, s Európa akkori legnagyobb kereskedelmi flottája a kártyát más országokba is szállította (27.a tábla). A napóleoni megszállás idején – a XVIII. század végén – minden kivétel megszűnt, s a holland kártyaipar késsőbb, a belga mesterekkel folytatott verseny során sem tudott lábra állni. A gyártás meg is szűnt, Hollandiát jelenleg Belgium látja el kártyákkal. Hagományos holland kártyaminta nem alakult ki. A belga kártyák jellegzetessége, hogy az ász lapok városképeket ábrázolnak, a lap közepén a sorozatjellel.

Portugáliában valamikor a spanyol kártya terjedt el, később azonban áttértek a francia sorozatjelű kártyák használatára. A jelenlegi standard portugál kártya a frankfurti minta egyik változata.

Francia színjelzőkkel készülnek a Szovjetunió kártyái is. Az általánosan használt hagyományos kártya a párizsi minta egyik változata (23.d tábla). Az orosz kártya története a XVIII. század végétől követhető nyomon. Előtte francia és német behozatallal fedezték a szükségletet. Az orosz kártyagyártás eredetileg cári monopólium volt, amelyet 1817-ben hoztak létre a katonák és tengerészek árvái otthonának fenntartására. Ennek védjegye egy fiókáit etető pelikán rajza volt. A XIX. század derekán a gyártást egy angol kártyagyár közreműködésével magas színvonalra emelték. A mai leningrádi kártyagyár mint jogutód, 1967-ben egy remekbe készült, a régi ikonfestők miniatűr munkáira emlékeztető kártyát adott ki az orosz kártyagyártás 150 éves jubileumára (44.b ábra).

A nem hagyományos és modern kártyák

Amióta a kártyalapok értékjelzésére betű- és számmutatók szolgálnak, a kártyaképek elvesztették összefüggésüket magával a kártyajátékkal. Ez tette lehetővé, hogy a lapokon a hagyományostól eltérő kártyaképek is megjelenjenek. A nem hagyományos kártyák rendkívül változatosak. Egyik csoportjuknak elsősorban nem is a kártyajáték, hanem az ismeretterjesztés, a reklám, a politikai és egyéb propaganda a célja. A kártyaképek megreformálására irányuló törekvések pedig megteremtették a történelmi témájú és a modern grafikájú kártyákat.

Európában a XVII. században kezdtek először *ismeretterjesztő* kártyákkal próbálkozni. A nevelésügy iránti érdektelenség miatt *Mazarin* francia bíboros kezdeményezésére 1644-ben mozgalom indult Európa-szerte, amely a kártya népszerűségét használta fel az oktatás céljaira. A kártya a szórakozáson kívül az ismeretek és tudományok ábécéje is lett. A szokásos képek helyett a kártyalapokon illusztrált szövegeket közöltek a földrajz, a matematika, a geometria, a csillagászat, az irodalom köréből. Főként a térképet is ábrázoló földrajzi kártyák voltak népszerűek. A sorozatjeleket a kártyalap felső részén helyezték el, a lap középső részén egy-egy ország, megye vagy város térképét mutatták be, míg a lap alsó részén a magyarázó szöveg kapott helyet. A legtöbb ilyen kártya a XVII–XVIII. században jelent meg Német-, Francia- és Olaszországban. Angliában 1676-ban adtak ki egy kártyát Middlesex grófság térképével és adataival (30.a tábla). Hasonló kártya jelent meg 1790-ben négy kontinens országairól. Az orosz cári kártyagyár 1787-ben adott ki egy ismeretterjesztő kártyát, amelyen az orosz tartományok címerét, városainak adatait, lakóinak népviseletét tüntették fel.

A nem hagyományos kártyák egy másik csoportját a *politikai* és *propagandakártyák* képezik. Ezek különböző vallási és politikai célokat, a társadalmi fonákságok kipellengérezését szolgálják.

Politikai propagandakártyákat elsőként Angliában adtak ki, de azok később másutt is divatba jöttek. 1678–1688 között több ilyen, főleg a római egyház katolizáló törekvései ellen

irányuló kártya jelent meg. Egy kártyacsomag megörökítette annak az Angliában kitört felkelésnek a mozzanatait is, amelynek során a protestáns Orániai Vilmos segítségével elűzték trónjáról II. Jakab királyt. Egy 1868-ban Barcelónában kiadott kártyán a II. Izabella trónfosztásával végződő spanyol felkelés eseményei szerepelnek, 1873-ban pedig az első spanyol forradalomról jelent meg kártya. A francia forradalom eszméi is helyet kaptak a kártyalapokon. A *Saint Simon* által tervezett forradalmi kártya 1793-ban jelent meg a szabadság, egyenlőség és testvériség allegorikus alakjaival (31.b tábla). Az 1848-as polgári forradalom idején Bécsben tarokk-kártyát adtak ki, egyik lapján Hoch lebe die Freiheit! (Éljen a szabadság) felirattal. A satirikus rajzú képek alatt gúnyos jelmondatok, versikék szólnak a forradalom reakciójai ellen. Ezzel szemben 1854-ben ugyancsak Ausztriában megjelent egy, a szabadságharc leverését megörökítő tarokk-kártya Haynau, Jellasics és Ferenc József képeivel.

A politikai jellegű kártyák között külön csoportot képeznek a *háborús* kártyák. A napóleoni csaták témája többször szerepel, az 1813-as lipcsei győzelem emlékét német, osztrák és magyar kártyafestők képei is megörökítették. A krími háború jelenetei láthatók egy 1854-ből származó frankfurti kártyán. Az észak-amerikai polgárháborúról 1862-ben, a spanyol–amerikai háborúról 1898-ban adtak ki kártyát. A dél-afrikai búrok szabadságharcáról Frankfurtban jelent meg kártya 1900-ban.

A kártyaképeken helyet kapott a két világháború témája is. Több európai országban és az Egyesült Államokban is közkézen forogtak háborús kártyák, amelyek rendszerint a katonai és politikai vezetőket népszerűsítették. Olaszországban 1916-ban egy satirikus politikai kártya tette gúny tárgyává a központi hatalmakat. I. Ferenc Józsefet pl. rokkant aggastyánként ábrázolta. Nálunk az első világháborúról rajzolt képekkel 1917-ben adtak ki egy kártyát, amely a hadiözvegyek és árvák segélyezését szolgálta.

A második világháború kezdetén Németországban a kártyagyártást be akarták szüntetni, részben anyagtakarékosság miatt, részben pedig azért, mert feleslegesnek tekintették a háborús erőfeszítések időszakában. A kártya azonban a frontokon a katonák között a kikapcsolódást és a szórakozást szolgálta, s így eszköz volt a csapatok kedvező hangulatának fenn-

tartásában. Az angoloknál *Churchill* személyesen rendelte el, hogy a csapatokat lássák el kártyával.

Felhasználták a kártyát a harci szellem bomlasztására is. A németek 1941-ben Anglia felett és a frontokon repülőgépről nagy tömegű kártyát dobtak le, amelyen gúnyos rajzok, karikatúrák ábrázolták az angol hadvezetést és az angliai közállapotokat.

Újabban politikai választási kampányok céljaira is felhasználják a kártya népszerűségét. Az amerikai választások idején, 1971-ben megjelent egy propagandakártya, amelyben a részt vevő politikusok között Nixon pikk királyként, egy másik csomagban pedig Kissinger pikk 8-asként szerepelt humoros ábrázolásban. A Német Szövetségi Köztársaságban az 1975-ös választások alkalmából jelent meg propagandakártya Willy Brandt, Helmut Schmidt és más német politikusok karikatúráival (32. tábla).

A nem hagyományos kártyák közé tartoznak az *üzleti reklám* céljait szolgáló kártyák is. Ezeknek sem a játék az elsődleges céljuk, hanem valamely gyártmány vagy üzleti vállalkozás hirdetése. A valódi reklámkártyák az előlapot használják hirdetésre. Az egyik legrégebbi ilyen kártyát *Giergl János* pesti kártyafestő készítette 1850-ben, ennek előlapján a szokásos képeken kívül bécsi kereskedők hirdetéseit közölték. Ilyen a csehszlovák szállodaipar vagy a *Berliner Morgenpost* című napilap reklámkártyája is. A különböző utazási irodák városképeket ábrázoló kártyákat adnak ki, nálunk az IBUSZ 1960-ban művészi rajzú népviseleti kártyát jelentetett meg. Reklámozásra egyébként előszeretettel használják fel a rendes, közhasználatú kártyák hátoldalait is (33., 34. tábla).

Számos kártya jelent meg a *humor* jegyében (36. tábla).

Sok kísérlet történt arra, hogy a hagyományos kártyák „divatjamúlt”, megmerevedett képeit újjakkal cseréljék fel. Egyes kártyafestők a világ *drámairodalmát* használták fel lapjaikon. Tübingenben 1805-ben *Schiller Az orléansi szüz*, 1807-ben *Wallenstein* című drámájának alakjai jelentek meg a kártyalapokon. Az 1830-as években pedig a *Tell Vilmos* című dráma alakjait választotta lapjai témájául *Schneider József* pesti kártyafestő. A Wagner-operák hőseit a svájci kártyagyár vitte kártyalapokra 1968-ban. A játszma minden sorozatához egy-egy operát vettek alapul, a kőr lapok a *Lohengrin*, a pikk lapok a *Bolygó hollandi*, a káró lapok a *Tannhäuser*, s a treff la-

pok a *Mesterdalnokok* alakjait mutatják be. Az ász lapokon az illető opera egy-egy színpadi jelenete látható. Az angol kártyagyár *Shakespeare* drámáinak a hőseit jelentette meg a kártyalapokon 1975-ben (37. tábla).

Figyelemre méltó volt az a reformtörekvés is, hogy a kártyákon kimagasló személyiségek képét örökítsék meg. A történelem sok lehetőséget nyújt erre, s 1800 óta számos ilyen *történelmi* kártya jelent meg. Jénában 1872-ben jelent meg egy „Reformkarte” elnevezésű kártya, amelyen Nagy Károlyt, Barbarossa Frigyet és más német történelmi személyiségeket ábrázoltak.

A bécsi kártyagyár is több történelmi kártyával járult hozzá a reformtörekvésekhez. 1910-ben kiadott egy kártyát lengyel történelmi alakokkal, többek között Kościuszko, Poniatowski, Sobieski János képeivel. 1920-ban a cseh történelem nagyjait vitte a kártyalapokra, közöttük szerepelt II. Ottokár, IV. Vencel, Jan Žižka (39.b és c tábla). A budapesti Piatnik-gyár 1925-ben adott ki egy „nemzeti póker” elnevezésű csomagot, amelynek király lapjai Árpádot, Szent Istvánt, Nagy Lajost és Mátyást ábrázolták (39.a tábla). A bécsi Piatnik-gyár újabb kártyáin az európai történelem más alakjai is szerepelnek. II. Erzsébet angol királynő megkoronázása alkalmából 1952-ben kiadtak Anglia részére egy reprezentatív kártyát VIII. Henrik és a Tudor-ház más tagjaival (40.b tábla). Egy 1953-ban megjelent kártyájukon Nagy Frigyes, XIV. Lajos, Mária Terézia festményeken megörökített képeit közlik (39.d tábla). Egy másik játszma a francia történelemből vette a témáját, bemutatta azokat az uralkodókat, akik a versailles-i palotában megfordultak. A játszma káró bubi alakja Mansard, a palota egyik tervezője, akit a róla elnevezett tetőszerkezet megalkotójaként ismerünk.

Franciaországban 1969-ben, Napóleon születésének 200. évfordulóján jelent meg egy kártya, amely a Bonaparte-család tagjait ábrázolta (40.a tábla). Egy Skóciában megjelent kártya a skót történelem nagyjainak, Orániai Vilmosnak, Macbethnek, Stuart Máriának állít emléket. Egy amerikai kártyán az Egyesült Államok elnökeit, egy izlandi kártyán pedig a hajdani viking ősoket láthatjuk (40.d tábla).

Az utóbbi ötven év számos újdonságot hozott a kártyaiparban. Angliában, Belgiumban, Japánban kiadtak kör alakú kártyákat, a finnek hordó formájú lapokkal próbálkoztak.

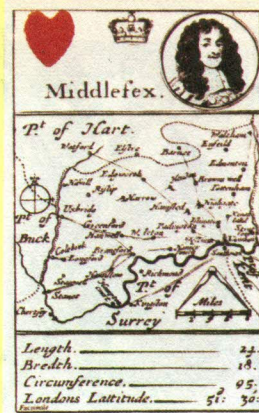
Megjelentek a néhány centiméteres minikártyák és a szokatlannal nagyalakú kempingkártyák. Készítettek kártyát fekete alapszínnel, s kiadtak az USA-ban bridzkártyát olyan lapokkal, amelyeknek hosszanti élei cikcakkban megtörnek a jobb „gusztálási” lehetőség végett. A németeknél 1928-ban megjelent egy „kétéltű” kártya, amelynek egy-egy lapján fele részben német, fele részben francia sorozatjelű kártyaképek vannak.

A neves művészek által készített *modern* kártyák a XX. századi kártyagrafika érdekes példái.

A század eleji képzőművészeti irányzat, a Jugend-stílus vonásai figyelhetőek meg egy, a Szovjetunióban 1930-ban megjelent kártyán (41.b tábla). *Sonja Delaunay-Terk*, orosz származású párizsi festőnő 1964-ben kiadott kártyája kimagaslik azazal, hogy elvet minden konvenciót, alakjai leegyszerűsítettek, elvontak (42.b tábla). *Arthur Aeschbacher* német grafikus geometrikus formákkal helyettesítette a kártyaalakokat (42.c tábla). Kártyáját harmonizáló szinkontrasztok jellemzik. A szürrealista irányzatot képviseli *Salvador Dali* spanyol festő 1967-ben Párizsban kiadott kártyája (41.c tábla). *Max Velthuis* holland grafikus új, modern kártyaképekkel jelentkezik a KLM holland légitársaság részére festett kártyáján, *Jean Picart le Doux* francia grafikus pedig az 1957-es londoni nemzetközi kártyakiállítás alkalmára készített egy modern felfogású és grafikájú kártyát. Gazdagodott a hagyományos magyarkártya-kiadás is *Gönczi Tibor* Munkácsy-díjas grafikusművész modern „magyar kártyájával”, amelyet 1969-ben a Játékkártyagyár a cég 100 éves fennállása alkalmából készített (43.d tábla).

A játékosok konzervativizmusa folytán az új csak ritkán gyökeresedik meg. Kivétel talán *Stig Lindberg* svéd grafikus modern kártyája (43.c tábla), és az izraeli „Jákob bibliája” elnevezésű kártya, amelynek lapjai az *Ótestamentumból* választották témájukat. Ezeket a kártyákat már hosszabb ideje használják, s azon az úton vannak, hogy hagyományossá váljanak.

a

b

c

d

30. tábla.

Ismeretterjesztő kártyák: a) angol földrajzi kártya kőr király lapja Middlesex grófság térképével 1676-ból (fakszimile); b) angol csillagászati kártya 1828-ból a Nyilas csillagképpel; c) a Nagy Medve csillagkép mint káró 7 lap; d) frankfurti zenei kártya 1862-ből

A kártya Magyarországon

Az elmúlt századok hazai kártyáiról hiányosak az ismereteink. Régi kártyáinkból kevés maradt fenn, azok is javarészt külföldi gyűjtemények értékei, múzeumainkban alig találhatók. A Nemzeti Múzeum kártyagyűjteménye 1945-ben csaknem teljesen megsemmisült. Régi magyar kártyákat őriznek a budapesti Iparművészeti Múzeumban, a soproni Liszt Ferenc Múzeumban, azonkívül a kőszegi, a debreceni, a pécsi, a székesfehérvári, a győri múzeumokban, és a keszthelyi Balatoni Múzeumban is. Az Offset és Játékkártya Nyomda által őrzött régi Piatnik-gyűjteményben is több régi magyar kártya van. A külföldi gyűjtemények közt a legtöbb régi magyar kártya az amerikai Yale egyetem könyvtárában található. 1939-ben *Kolb Jenő* kártyatörténész vette számba a hazai múzeumok kártyaanyagát (közel 70-féle kártyát), mintegy 40-féle régi magyar kártyát a szerző kutatott fel az utóbbi években külföldi gyűjteményekben.

Az első kártyák feltehetően Mátyás, a nagy reneszánsz uralkodó idejében kerülhettek hozzánk Itáliából, a behívott olasz művészek és iparosok útján. A XV. és XVI. században Németországból is hoztak be kártyákat (53. tábla). Az olasz trappola kártya Közép-Európában és hazánkban is a XVII. században terjedt el, nálunk a XVIII. század végén még használatban volt.

A kártyagrafikának hazánkban 400 éves múltja van. Érdekes kultúrtörténeti adalék, hogy a legrégebb fametszetű nyomtatott játékkártyát a XVI. század 60-as éveiben a Magyarországon akkor működött egyik legkiválóbb fametsző, a lengyel származású *Skrezetusky (Hofhalter) Rafael* készítette.

A XVII. századból és a XVIII. század első feléből nem maradt fenn sem hazai készítésű kártya, sem arra utaló feljegy-

zés. Csak tiltó rendelkezésekről tudunk. A XVIII. század második feléből már ismerünk hazai kártyafestőket, és néhány kártyájuk is megmaradt. A meglevő két legrégebb kártya a század utolsó negyedéből való. Az egyik, egy 24 lapos töredék játszma az Iparművészeti Múzeumban van. A vágújhelyi *Scrusina Anna* (1776–1808) készítette. Kártyája előképe lehetett a későbbi „soproni kártya” néven ismert és általánosan használt kártyának, a mai „magyar kártya” elődjének. A másik XVIII. századi kártyát a Soproni Múzeum őrzi. Ez egy 42 lapos tarokk-kártya, amelyet *Merlein Kristóf* soproni mester készített (54. a és b tábla). Tudomásunk van *Merlein Kristófnak* egy olasz sorozatjelű trappola kártyájáról is, de ez egy külföldi gyűjtemény darabja. A XVIII. századból további 10 kártyafestőnek csak a nevét ismerjük.

A XIX. század első fele a magyar grafikai művészet nagy korszaka volt. Régi kártyáink zömét ez az időszak szolgáltatta. A kártyákat kézműiparosok készítették, nemegyszer olyan színvonalon, hogy alig lehet különbséget tenni a grafikusművész munkája és az iparos terméke között. Minden esetre a kézműipari munka volt túlnyomó, ami a kártyaképeknek népies jelleget adott. A rajz elkészítésén kívül a sokszorosítás technikai munkáját is maguk a népművészek végezték.

Fa- és rézmetszést, kártyafestést akkortájt Pozsonyban és a bécsi Akadémián tanítottak. Nem minden művész hajlamú kézműiparosnak volt azonban lehetősége arra, hogy ilyen iskolát végezzen, s így nagy igényeket nem támaszthatunk termékeikkel szemben. Kétségtelen azonban, hogy számos művészi színvonalú kártya is kikerült műhelyeikből. A tarka kártyalapok nemcsak a kor ízlését, divatját, szokásait tükrözik, de sok esetben helytörténeti szempontból is érdekesek.

A reformkor idejéből mintegy 60 kártyafestőt ismerünk 12 városunkból. Egyedül Pest-Budán 37 mester működött. Közülük az 1744-ben letelepedett *Giergl* család utódai voltak a legismertebbek: *Giergl Károly* és két fia, *István* és *János*. Eből az időből sok tarokk-kártya maradt fenn. A tarokk akkor az egyik legkedveltebb kártyajáték volt, s a legtöbb mester készített tarokk-kártyát is. A versengés mindenesetre hozzájárult ahhoz, hogy újabb és újabb szép játszmákat készítsenek. Nagy volt a változatosság a kártyaképekben. Kezdetben ugyan német és osztrák kártyák képeit utánozták, sőt egymástól is átvettek mintákat. Ez akkor a szerzői jogvédelem hiá-

nyában lehetséges volt. Így a Napóleon felett aratott győzelmek emlékére Lipcsében 1815-ben kiadott német történelmi kártyát kevéssel azután nálunk is kiadta négy mester: *Giergl István, Hollán Ferenc, Zsíros István* pesti és *Wesp Antal* temesvári kártyakészítő. A bécsi tarokkot szintén többen lemásolták. De tudunk sok szép eredeti alkotásról is.

Schneider József pesti kártyafestő 1835 táján kiadott, *Schiller Tell Vilmos* című drámájára alapozott kártyája lett az őse a mai „magyar kártyának”. Ezzel egy másik fejezetben külön is foglalkozunk. *Chwalowszky Ödön* (1830) pesti mester a reformkor szellemének megfelelően díszmagyarba öltöztette kártyái alakjait. Ugyanezt tette később a nagyszombati *Müller Balázs* is (1850). *Wilner József* tarokk-kártyáján (1858) a magyar vidék képei jelennek meg (56.c és d tábla). Magyar várakat mutat be a Debreceni Kártyagyár (1872) (58.c és d tábla) és a pozsonyi *Jäger József* (1860) egy-egy tarokkja. Számos kártyafestőnk megörökítette Pest és Buda nevezetességeit, így *Fellner János* (1840), *Zsíros István* (1868), *Terts és Társa* (1880) pesti mesterek. Ez utóbbi tarokkklapjain láthatjuk a budai gőzsziklót, az Alagutat, a pesti Vigadót, a Népszínházat, a Sándor utcai képviselőházat. Az Első Magyar Kártyagyár (1890) vidéki városaink látképeit választotta a tarokkklapok illusztrálására. Az 1867-es kiegyezést követő korszakot tükrözi *Giergl István* 1868-ban megjelent *Concordia* tarokkja, amely kimagasló magyar személyiségeket, királyokat, államférfiakat, költőket és az ország nemzetiségeinek életéből vett jeleneteket ábrázol (56.a és b tábla).

Kártyafestőink kitűntek újdonságszámba menő alkotásokkal is. *Giergl János* már 1850-ben készített reklámkártyát, amelynek előlapjain a szokásos kártyaképek mellett bécsi kereskedők hirdetéseit láthatjuk. *Mayer és Wilner* (1834) olyan egyedülálló tarokk-kártyát adott ki, amelynek lapjain kép- és betűrejtvények voltak. Ugyanezt 1870-ben az Első Magyar Kártyagyár is kiadta. *Mayer és Wilner* 1860-ban készített egy miniatűr kártyát, amely első lehetett a maga korában. A rézbe metszett apró, 3 × 2 centiméteres lapokon magyar ruhás alakokat és zsánerképeket láthatunk, ez utóbbiak *Széchenyi* kezdeményezéseit: a Lánchidat, a lóversenyt, a gőzhajót ábrázolják. *Giergl István* az 1864. évre naptárkártyát készített. Az előlapon helyezte el a 12 napos naptárrészeket a kártyaképekkel együtt (55.c és d tábla). Hozzá hasonló más kártyát a szakiro-

dalom nem ismer. A század végén az ún. „zenei kártya” is megjelent, amelyet a temesvári *Rezniczek Antal* készített. A lapok felső fele a magyar Tell-kártya képeit mutatja, alsó részén pedig *Haydn* műveiből vett motívumok kottaképei láthatók.

A XIX. század derekán az új nyomdatechnikai eljárások a kártyagyártást is forradalmasították. A kézműipari termelést a gyárüzemi termelés váltotta fel, s a régi mesterek kénytelenek voltak feladni üzemeiket. A kártyák kivitelezése, amely eddig a kor ízlésének és divatjának megfelelően változott, az iparszerű gyártás bevezetésével megállapodott. Őt kártyafestő: *Giergl István, Schill István, Turi Ferenc, Wilner József* és *Zsíros István*, a kor szavát megértve társult, és 1869-ben kétszázezer osztrák forint alaptőkével megalapította az Első Magyar Kártyagyár Részvénytársulatot. Később, 1871-ben négy debreceni kártyafestő: *Anhalter József, Kutasi Imre, Tarcsay Lajos* és *Telegdi Lajos* is alapított kártyagyárat Debrecenben.

Az Első Magyar Kártyagyárnak sok szép kártyáját ismerjük, a bécsi Piatnik cég azonban erős versenytársnak bizonyult. Növekvő térfoglalása a monarchiában az Első Magyar Kártyagyárat nehéz helyzetbe hozta, s végül is 1896-ban csődbe sodorta. *Piatnik* ekkor megvásárolta a gyárat, s *Piatnik Nándor* és *Fiai* néven mint leányvállalatát vezette tovább. Sok jó minőségű és kiviteli kártyát adtak ki, nagyrészt a bécsi gyár kliséivel, de eredeti gyártmányaik is voltak. Kiadtak egyebek között egy eszperantó kártyát, ez azonban nem annyira a játékot, mint inkább a nyelv propagálását szolgálta. 1917-ben az első világháborúban elesettek özvegyei és árvái segélyezésére háborús kártyát adtak ki, 1925-ben pedig egy „nemzeti póker” elnevezésű játszmat, amelyben a királyképek *Árpádot, Szent Istvánt, Nagy Lajost* és *Mátyást* ábrázolták. 1937-ben egy matyó népviseleti kártya is megjelent.

A második világháború végén *Piatnik* elvesztette Ausztrián kívüli vállalatait. A budapesti vállalat 1948-ban állami ellenőrzés alá került, majd 1950-ben állami tulajdonba ment át. Utóda a Játékkártyagyár lett, amely ma Offset és Játékkártya Nyomda néven működik.

A magyar Tell-kártya története

Közép-Európa kártyái között érdekes színfolt az a kártya, amely a svájci szabadsághős Tell Vilmosnak és társainak állít emléket.

A közel másfél évszázad óta gyártott kártya eredete sokáig tisztázatlan volt. Sokan svájci (helvét) kártyának nevezték, mások azt tartották, hogy Németországból került hozzánk. Egy tekintélyes amerikai szakíró, *Hargrave*, nyilván a svájci alakokból ítélve, könyvében Svájc kártyái között említi, annak ellenére, hogy ott sohasem gyártották vagy használták. Nyitott kérdés volt az is, hogy miért vannak egy nálunk régóta gyártott kártyának a svájci történelemből vett alakjai.*

A Tell-kártya első készítőjének kilétét sokáig nem ismertük. A szakirodalom és a nyilvántartott nagy gyűjtemények katalógusai gyártóként csak a bécsi *Piatnik* nevét említik, holott számos magyar kártyafestő, több bécsi és prágai grafikus is készítette.

A bécsi *Piatnik Ferdinánd*, akinek apja Budán született és Pozsonyban végzett kártyafestő iskolát, a Tell-kártyát 1865 körül kezdte gyártani. Később a nagyvállalattá fejlődött cég budapesti, prágai és krakkói leányvállalatai útján az egész monarchiában elterjesztette. Nyilván ez keltette annak a lát-szatát, mintha a Tell-kártya a bécsi *Piatnik* eredeti gyártmánya, s így osztrák eredetű lenne. A gyár azonban sohasem utalt erre, sőt a szerző kérdésére a következőket közölte: „Az általunk ismert legrégebb kártya Tell Vilmos alakjaival kb. 1860-ból származik. Azt hisszük azonban, hogy ilyen már ko-

* Kolb Jenő kártyatörténész *Régi játékkártyák* című könyvében már céloz arra, hogy a Tell-kártya magyar eredetű, és *Schiller* drámáján alapszik, bár eredeti készítőjéről még nem volt tudomása.

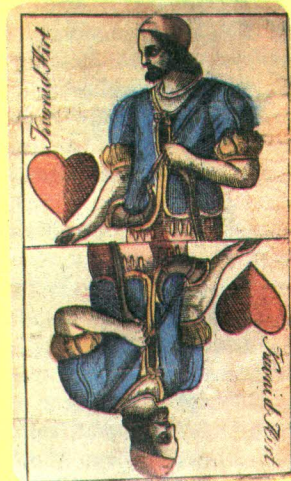
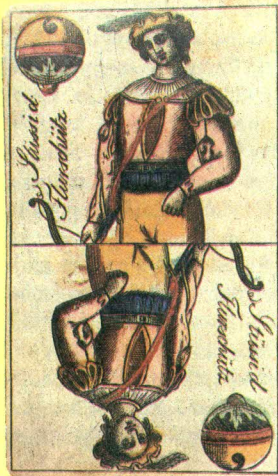
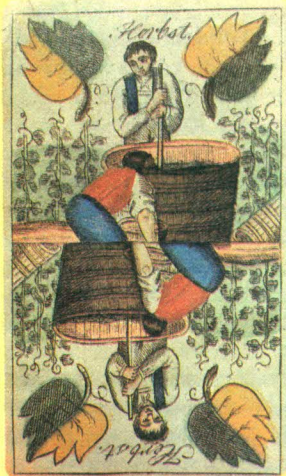
rábban is létezett.” És valóban, 1973-ban egy angol gyűjtőnél a szerző rátalált a mai magyar kártya eddig ismeretlen őseré.*

Sylvia Mann angol gyűjtő és kártyatörténész egy régi kártyagyűjtemény megvásárlásával jutott a kártya birtokába. A gyűjtő tanúsítványa, amelyben leírja a kártya pontos adatait, megállapítja: „A készítő: Schneider József Pesten. A kiadás ideje kb. 1835. Nem tudok más hasonló kártyáról sem múzeumokban, sem magángyűjteményekben.” Az adatokból és fényképekből kétségtelenül bebizonyítható, hogy a mai magyar kártyának *Schneider* kártyája volt az őse (59. tábla).

A Tell-kártya a 48-as szabadságharcot megelőző időben jelent meg, amikor Európa-szerre forradalmi mozgalmak érlelődtek. Az alsó és felső lapok alakjait a pesti kártyafestő *Schiller* 1804-ben írt, *Tell Vilmos* című drámájából vette, amelyet nálunk már 1827-ben Kolozsvárott színpadon is előadtak. Érthető, hogy *Schneider* nem a magyar történelemből választott szabadsághősöket kártyája illusztrálására. Az osztrák cenzúra elkoboztatta volna. Egy német szerző drámájában szereplő alakok ábrázolását azonban a Habsburg adminisztráció nem kifogásolhatta.

*Schneider*rt nyilván inspirálta a dráma alap gondolata, a Habsburgok elleni küzdelem, amelyben Svájcnak is része volt. A műből nyolc alakot választott ki, hat lap a szabadsághős Tell Vilmost és társait, két lap a zsarnok helytartót, Gesslert és csatlósát ábrázolja. A király és az ász lapok rajza nem eredeti elgondolás. Lovas királyok már XVI. századbeli kártyákon is előfordultak, a négy évszaktot allegorizáló ász lapokra pedig szintén van példa *Unger Mátvás* győri kártyafestő körülbelül 1800-ból származó csomagijában.

A készítő neve a makk VII lapon van feltüntetve: „Zu finden bei Joseph Schneider in Pesth.” Az előállítás dátuma egyik lapon sem szerepel, *Schneider* működési idejét azonban ismerjük. A pesti polgárságot 1820-ban nyerte el, neve az 1842–48. évi pesti címtárakban megtalálható. A Kiskereszt utca (a mai VII. kerületi Kazinczy utca) 520. szám alatt volt a műhelye. *Schneider* kártyalapjainak stílusa a biedermeier művészeti irányt követi, amely a XIX. század első felében divatos volt hazánkban. A lapok hátoldala vörös márványerezésű. Ilyen reverzeket főleg a XIX. század első felében készítettek. A felhasznált karton jellemzői az ez időszakban készített kártyák kartonjával azonosak. Mindezek az adatok arra utalnak,

59. tábla.

A magyar Tell-kártya legrégebb ismert példányának négy lapja (készítette Schneider József, Pest, kb. 1835) (9,4 × 5,6 cm)

hogy a Schneider-kártya megjelenésének ideje a XIX. század első felére, közelebről az 1830-as évekre tehető.

Schneider a 36 lapos kártyát rézbe metszette, s a fekete levonatokat részben sablonnal, részben kézzel festette. A piros, skarlátvörös, kék és barna színeket sablonnal vitte a 94 × 56 milliméter nagyságú lapokra, míg az arcot, a kezét és a ruházat apró díszzeit kézzel festette rózsaszín, sárga, illetve halványzöld színekkel. A feliratok német nyelvűek – abban az időben még nem volt az ország hivatalos nyelve a magyar.

A Schneider-kártya gondolati tartalmánál fogva népszerű volt, mert emlékeztetett arra, hogy az ország nem szabad a Habsburgok alatt, míg a svájciak már századokkal előbb kiűzték őket. Valószínű, hogy az 1848-as szabadságharc leverése után elkobozták, mert semmi nyoma nem maradt ebből az időből sem múzeumokban, sem a szakirodalomban. Ma már nem állapítható meg, hogyan került ki Angliába, de feltehető, hogy 49-es emigránsok útján. Azt sem lehet tudni, hogyan került egyik kártyafestőtől a másikig, mert 1855 körül a pesti *Giergl János* már készített ilyen kártyát, majd ezt követően *Schill* és *Tempel*, *Zsíros István*, *Giergl István* és mások.

A kártyafestők közül némelyik kissé változtatott az eredeti kártyán. Így *Giergl János* a Kuoni pásztort tők alsóként ábrázolta, *Reding Itelt* pedig megtette piros alsónak, vagyis felcserélte a színeket. A számos lapok közepén levő kis zsánerképek változatlanul maradtak, esetleg felcserélődtek. Az eredeti Schneider-kártyán az a jelenet, amelyen *Tell* Gessler parancsára lelőni készül nyilával a fia fejére helyezett almát, a piros VI lapon van. *Gessler* póznára helyezett kalapját, amely előtt az arra menő svájciaknak meg kellett hajolniuk, a piros IX lap ábrázolja. *Tell* búcsút intő felesége és gyermeke a zöld VI lapon, a csónakon átkelő *Tell* pedig a tők VII lapon látható.

A bécsi *Piatnik* cég 1865 körül kezdte gyártani a kártyát, de átrajzolt formában. Az alakok azonossága, testtartása, öltözködés stílusa, az évszakokat allegorizáló ász lapok azonos kompozíciója kétségtelenül jelzi, hogy *Schneider* lapjait vették mintául.

A monarchiában monopolhelyzetet élvező *Piatnik* gyár az eredeti Schneider-kártya két típusát alakította ki néhány lap rajzának megváltoztatásával. Az egyik változatban a nyarat megszemélyesítő, kaszárt tartó ifjút (tők ász) felcserélte sarlót tartó leánnyal; a makk ász tűz mellett guggoló férfi alakját pe-

dig rőzsekőteget cipelő öregasszonnyal. A másik változatban a Kuoni pásztornak (piros alsó) széles karimájú kalapja van, s jobb kezét szájához emeli, Stúszai vadász (tök felső) a bal karját esküre tartja, a zöld ász szüreti jelenetéből pedig az egyik alak elmaradt.

Az első világháború után a monarchia széthullott, de a Tell-kártya megmaradt, s tovább gyártották hazánkban, valamint Ausztriában és Csehszlovákiában is. A második világháború végéig nálunk mindkét változat előfordult.

Amikor a Piatnik cég a második világháború után Ausztrián kívüli vállalatait elvesztette, s azok önálló gyárrakká alakultak, a két típus területileg elkülönült. A magyar Játékkártyagyár, mint a budapesti leányvállalat utóda, a második változatot gyártja „magyar kártya” néven. A bécsi Ferdinand Piatnik & Söhne cég az első típust adja ki „Doppeldeutsche Schnapskarten” elnevezéssel. *Piatnik* prágai vállalatának utóda, az O.T.K. (Obchodni Tyskarny P. N. Kolin) szintén az első típust gyártja, de feliratok nélkül. A kártyát ott „Dvoughlavé Hraci Karty”-nak hívják.

A Tell-kártyát mindig magyar kártyának tekintették. Most, hogy az eredetére vonatkozó adatok is megvannak, joggal vallhatjuk a magunkénak.

A közel másfél évszázados múltú kártyának az ad egyedülálló jellegzetességet, hogy az általánosan használt és folyamatosan gyártott hagyományos kártyák közül az egyedüli, amely a lapjain levő képek témáját irodalmi műből meríti.

Hogyan készül a kártya?

A kártyalapokat kezdetben miniatúrafestők készítették. Ezek a lapok igen szépek és művésziek voltak, de csak gazdag főurak engedhették meg maguknak, hogy szórakozzanak velük. A XV. századtól a kártyát már fa-, majd rézmetszetekről sokszorosították. A kártyagrafika ettől az időtől élte fénykorát. A nyomdúccról készített fekete lenyomatot sablonok segítségével festették ki. Ez meglehetősen durva eljárás volt, de olcsóbb, mint a kézi festés. A kártya így hamarosan tömegcikké vált.

A múlt század derekától a gyártási módszerekben nagy előrehaladás történt. Bevezették a gépi nyomtatást, először síknyomó, majd körforgó gépen. A kártyakartonokat több rétegből nyervezték össze, így sokat javítottak a lapok tartósságán és hajlékonyságán, ezenkívül a felület is tisztább, simább lett. Különleges mázakat alkalmaztak, ezzel a karton hasonlóvá vált a műnyomó papírhoz, azonkívül fényezéssel csúszóssá tették a felületet, amely megkönnyítette a kártya keverését és osztását.

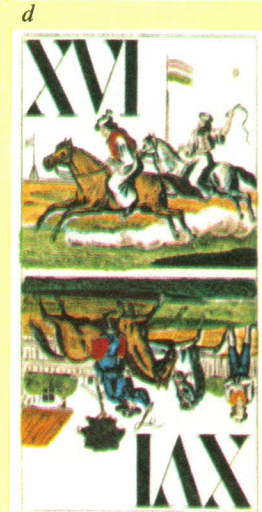
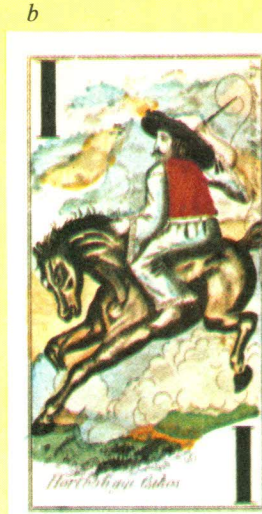
A kártyagyártás technológiája a nyomtatás fejlődésével egyre korszerűbbé vált. A kártyával szemben támasztott minőségi követelmények sokféle újításhoz vezettek nemcsak nyomdai területen, de a papír-, a festék- és a lakkiparban is. Ma a kártyákat a legmodernebb ofset nyomógépeken készítik.

Magyarországon a különleges kártyakartont a Diósgyőri Papírgyár állítja elő többféle vastagságban. A több papírrétegből készült 70 × 100 centiméter körüli méretre vágott ívek minőségének megóvását sok előírás biztosítja. Vízhatlan csomagolásban szállítják le őket, s a kártyagyári raktár levegőjének hőmérsékletét és páratartalmát is szabályozzák.

55. tábla.
Régi magyar kártyák: a) és b) a Soproni kártya két lapja (készítette Giergl János, Pest, 1860); c) és d) naptárkártya az 1864. évre (készítette Giergl István, Pest)

56. tábla.
Régi magyar kártyák: a) és b) Concordia tarokk (készítette Giergl István, Pest, kb. 1868); c) és d) Nemzeti tarokk (készítette Wilner József, Pest, kb. 1858)

39. tábla.

Történelmi kártyák: a) Szent István egy „nemzeti póker” elnevezésű Piatnik-csomagból, 1925; b) csehszlovák nemzeti kártya, 1920; c) Kościuszko egy lengyel történelmi kártyán, 1910; d) Mária Terézia egy francia kártyán

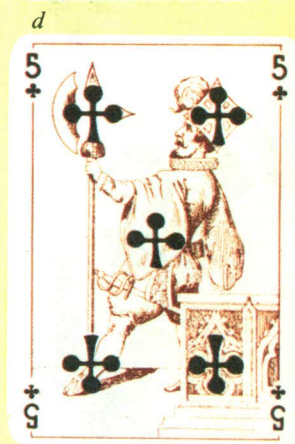
40. tábla.

Történelmi kártyák: a) Napóleon születésének 200. évfordulójára kiadott francia kártya, 1969; b) VIII. Henrik egy Anglia részére készült osztrák kártyán; c) Gustav Vasa mint kőr király egy svéd kártyán; d) viking ősök Izland kártyáján, 1960

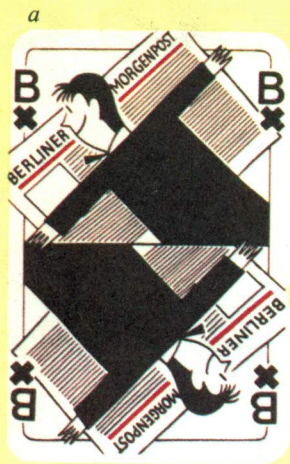
37. tábla.

Irodalom a kártyán: a) Schiller *Tell Vilmos* című drámájának főalakja a magyar kártyán, 1880; b) Jeanne d'Arc mint pikk dáma Schiller *Az orléansi szűz* című drámájából egy tübingeni kártyán; c) Lear király a Shakespeare-drámák alakjait ábrázoló angol kártyacsomagból; d) Wagner-operák alakjait ábrázoló svájci kártya egy lapja: Tannhäuser mint káró bubi.

38. tábla.

Nem hagyományos kártyák a múlt századból: a) angol történelmi kártya, 1893; b) XV. Lajos francia király udvarában használt „ezüst kártya” 1890-es kiadása; c) illusztrált kártya Tübingenből, 1805 (fakszimile); d) egy 1870-es darmstadti illusztrált kártya új kiadása. A sorozatjelek a kártyaképek alkotórészét képviselik

33. tábla.

Reklámkártyák: a) Berliner Morgenpost (NSZK); b) Interhotel (Csehszlovákia); c) Mekalor (Magyarország); d) cigarettareklám egy francia kártya hátoldalán

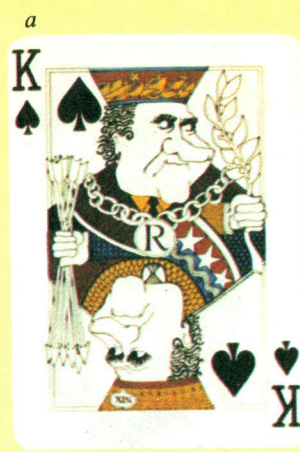
34. tábla.

Népiselet a kártyán: a) magyar népviseleti kártya 1932-ből; b) Zürich környéki svájci viselet; c) bretoni népviselet; d) bajori népviselet

31. tábla.

Történelmi események a kártyán: a) a francia forradalom kártyája, amely 1793-ban nyolc napig volt forgalomban (eredeti: Carnavalet Múzeum Párizs); b) a Szabadság génusza mint pikk dáma Saint Simon forradalmi kártyáján, 1793 (eredeti: Bibliotheque Nationale, Párizs); c) és d) az első világháború belga kártyája, 1918

32. tábla

Politika a kártyán: a) az 1971-es amerikai választási kampány kártyáján Nixon mint pikk király; b) Helmut Schmidt az 1975-ös német választási kampány egyik kártyalapján; c) Henry Kissinger egy amerikai; d) Sadat egyiptomi elnök egy spanyol kiadású politikai kártyán

28. tábla.

Francia sorozatjelű német kártyák: *a*) északnémet vagy berlini minta, 1875; *b*) a Rajna-vidék kártyája, 1915. Francia sorozatjelű kártyák más világrészekről; *c*) káró bubi egy Mongólia részére Bécsben készült kártyacsomagból; *d*) Irán ókori méd uralkodója egy teheráni grafikus perzsa dinasztiákat bemutató modern történelmi kártyáján

29. tábla.

Francia sorozatjelű kártyák más világrészekről: *a*) Judit mint pikk dáma Izrael kártyáján; *b*) etióp kártya kopt írásjelekkel; *c*) modern japán ukiyoe kártya Kyotóból; *d*) indiai kártya a század elejéről